

Рік VI.

Р. 1897 кн. IV.

Том XVIII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEWČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIRT VON

MICHAEL HRUŠEWŠKYJ

VI Jahrgang.

1897, IV B.

Band XVIII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Наукова хроніка.

Нові розвідки з історії давньої Русі.

Д. Я. Самоквасов — *Изслѣдованія по исторіи русскаго права*, вып. I, Москва, 1896, ст. XVIII+107+34.

И. Филевичъ — *Исторія древней Руси, томъ I: Территорія ѣ населеніе, Варшава, 1886, ст. X+383.*

Русскія юридическія древности, томъ второй — Власти, вып. II — *Совѣтники князя, В. Сергѣевича, Спб., 1896, с. VIII+337—618.*

Fr. Rawita-Gawronski — *Ustrój państwowo-społeczny Rusi w XI i XII w. w zarysie. Льв., 1896, с. 224.*

Исторія Смоленской земли до начала XV ст. Монографія П. В. Голубовскаго, К., 1895, с. III+334+II+таблица ѣ мапа.

В. Е. Данилевичъ — *Очеркъ исторіи Полоцкой земли до конца XIV ст., ст. К., 1896, ст. XVII+260+таблица ѣ мапа.*

I.

Історія давньої Русі розроблюеть ся з рідкою ѣ неустанною енергією ученими ріжних національностей; кождий рік приносять серію розвідок то більш спеціальних, то загальнійшого характеру, і ми, уділяючи в бібліографічнім відділі кожної книжки нашого видавництва кілька сторін новинкам сієї літератури, хочемо тут поговорити трохи ширше про кілька праць більших обсягом і загальнійших змістом з історії чи то давньої Русі взагалі, чи то поодиноких земель держави Руської. Ми оглянемо їх, ідучи від загальнійших до більш спеціальних.

Автор першої з названих в горі книжок — давнійше варшавський, тепер московський професор історії руського права, не раз в своїх роз-

правах застановляв ся над початковими часами руської історії. Видана тепер книжка служить вступом до дальших спостережень в сій сфері.

Автор виходить з тієї гадки, що сучасна наука історії руського права, викинувши з своєї сфери перед-історичні часи Руси й обмеживши ся для початкових часів Руською Правдою й Початковою літописею, безпотрібно зменьшила свою сферу і втратила ту важну поміч, яку могло дати для пізнання права давньої Руської держави знання права часів перед-християнської Руси; самі ж джерела давнього руського права не вистарчають, і тому за браком матеріялу фактичного з'явились ріжно-родні теоретичні комбінації, що самі себе відкидають і побивають. На доказ сього автор, по коротких загальних увагах про науку історії права руського (і російського — по звичайній схемі, що про неї говорили-сьмо) і про історію науки історії права взагалі, переходить ріжні теорії й доктрини про громадсько-політичний устрій і право давньої Руси часів перед-християнських, зводячи їх до двох категорій — в першій розвивається теорія Аристотеля про початковий перед-державний стан родинно-родовий, в другій — Гегелева трійця: родина — суспільність — держава. Сей перегляд закінчує автор виводом, що в науці історії руського права панує цілковитий хаос, а всі доктрини мають цілком теоретичний характер, представляють собою гіпотези, не оперті на фактичній основі. В противність ним висловляє він свої гадки, як дійсно виглядає суспільно-політичний устрій руських народів в часи перед-християнські, які джерела має наука для пізнання його окрім Початкової літописи і який метод має бути прибраний для користання фактами порівняної етнології й соціології.

Треба признати, що в докорах, зроблених автором ріжним теоріям за довільність і нефактичність, є багато правди, хоч в зробленій ним характеристичні і систематизації не з усім можна згодитись: автор напр. двох гегеліянів — Нікітського і Чічерина заніс до двох цілком ріжних категорій; посередні теорії родинної громади не виставлені власне як щось середнє між скрайніми поглядами; задружну теорію автор занадто легко позбуває, виказавши лише, що задругу занадто натягають, розширюючи до обсягу верви, погоста etc. Цілком справедлива його гадка, що безпотрібно викидаєть ся з науки період перед-християнський: закиди теоріям „порожнього місця“, на якому витворюєть ся Руська держава, робились вже й давнійше, але не стратили своєї користі й досі. Але тут власне починаєть ся ряд питань позитивних: які джерела і який метод мають послужити до пізнання устрою перед-християнських часів, і тут повстають деякі труднощі.

Автор вчисляє такі джерела до сього (с. 94 - 5): окрім метаполітики і традицій Початкової Літописи до сього мають послужити —

1) матеріял археологічний, що має показати стан економічний і культурний руських народів в часи передхристиянські; 2) оповідання чужесторонців про побут народів східної Європи, „що увійшли в склад київської держави X в. під іменами Русь і Славян, але відомих в європейській історії здавна під иньшими іменами, а визначення їх становить одну з задач науки; 3) пережитки перед-християнські в пізнійших часах; 4) студії мов иньших Славян вияснять прославянську термінологію правнополітичну; 5) порівняна соціологія й етнологія дає аналогії з устроєм народів, що живуть в культурнім стані таким як перед-християнська Русь.

Сих всіх джерел треба уживати одначе дуже обережно, щоб не напустити в науку туману і не привести її ще в гірше становище. Автор робить остереження, цілком справедливі, лише що до уживання матеріялу соціологічного, доводячи, що можуть мати значіння лише порівняння з народами того самого степеня культурного, але того рода остереження треба зробити й про иньше.

І так нім притягати археологічні дати до вияснення відносин громадсько-правних, треба аналізою того матеріяла виділити на певне те, що дійсно належить до руських Славян. Тепер лише роблять ся перші проби того рода класифікації, і поки ми тут будем zostаватись в сфері проб і гіпотез, сей матеріял і до иньшої науки — історично-правної може притягатись лише в формі гіпотетичній.

Такий сам брак певності панує і в звітках чужосторонніх письменників про східну Європу. Знайдець ся дуже не велике число звісток, що можна з цілою певністю прикласти до Русь-Славян; візьмем же напр. звістки Арабів про Русь: не раз заходить питання, чи говорить ся про Русь-Славян, чи про якийсь — як думають норманісти — нарід германський, а знову в деяких звітках під іменем Русь описано, правдоподібно, якихось Тюрків (як в оповіданню Ібн-Фадлана про короля руського). Так з Русію, щож доперва як взяти до науки історично-правної гурму звісток про всякі иньші народи? Сам автор вправді на наведеному місці заявляє, що наука має визначити, котрі з сих народів мають уважатись за Славян, але на иньших місцях говорить він менш обережно: так в передмові, зводячи до купи головні свої висновки, він між джерелами до пізнання перед-християнського руського права ставить „простору літературу переказів давніх грецьких, римських, византийських, німецьких і арабських письменників про побут і звичаї Скитів, Сарматів, Гетів, Даків, Венетів, Антів, Славинів, Славянів і Русів, що повинні служити засобами до пізнання історії політично-правного побуту руських Славянів поганської епохи, з такоїж причини, як перекази Юлія Цезаря і Тацита про давніх Германців признають ся джере-

лами до пізнання поганського побуту пізнійших Німців, Шведів, Французів і Англіїців“ (с. IX, пор. додаток с. 24). З цього б виходило, що автор вважає можливим звістки про Скитів, Сарматів, Гетів, Даків уживати для реконструкції поганського права руського; тим часом, кажучи словами автора ж, доперва наука повинна ще ствердити, що то були предки Славянів-Руси; а від себе скажемо, наука каже і доведе, певно, цілком противне — що відомостей про ті народи (розумію Скитів, Сарматів, Гетів і Даків) не можна до Славянів-Руси прикладати і заведення їх до науки історично-правної наробило б великого лиха.

Що до лінгвістичного матеріялу славянського, то тут можна приложити лише в більшій мірі, ті слова Љорана, які автор прикладає до інтерпретації пам'яток руського права християнських часів: „Слова більш живучі, ніж річи, ними заступлені, вони задержують ся, але для означення ідей нових, нових інституцій, породжених новою суспільністю“. Коли сї слова (і справедливо) можна приложити до пам'яток християнських часів, що ж сказати про термінологію праславянських часів? З сучасної термінології славянської можна робити про неї хіба більш-менш правдоподібні догадки (і тут теж ще є поле для наукової роботи), а знову праславянська термінологія мусїла пережити певні перемінн в життю Славян руських по їх відділенню з тієї аморфної праславянської маси (як що можемо ми її собі уявити), і тут знову ще раз треба приложити слова Љорана. По такій процедурі не багато що зістається такого, що цілком певно можна буде прикласти до історії руського права.

Таким чином, згоджуючись принципіально з автором, признаючи потребу студій у вказаній ним сфері і притягання до того, вказаних ним матеріялів, ми мусимо значно обмежити границі їх приложення і міру їх позитивної вартости та признати потребу попередніх наукових робіт коло їх приготування; а поруч з ними, як і дальше, займатись першорядне місце руські пам'ятки часів християнських — по часті безпосередними вказівками, по часті як матеріял для студій ретроспективних, а при них і пам'ятки правні ньших народів славянських.

Ще коло одного пункта в розправі проф. Самоквасова новинні ми спинитись — се коротка схема громадсько-політичного устрою Руси, подана на основі літопису на с. 86—8; автор тут приймає *en toutes lettres* слова літопису, а поодинокі факти або сказане про поодинокі народи бере в значінню загальних явищ. Се трудно.

З одного боку, звістки літопису про правно-політичний стан руських народів перед X в., писані значно пізнійше, підлягають історичній критиці, так само як і всякі иньші (автор — археолог з фаху нехай пригадає собі літописне оповідання про культурний стан сусідів Полян).

З другого боку, не можна говорити про всі народи того самого, бо різниці в громадсько-політичнім устрою поодиноких народів безперечно істнували. Сучасний напрям в історнографії — обробляти спеціально поодинокі землі мусять прикладатись і в загальних студиях історичних, історично-правних і культурних: не класти всього на купу, а збирати різнорідні відомости для вяснення побуту й життя поодиноких земель і доперва виходячи з них, робити загальні виводи.

Тим кінчимо свої замітки з поводу інтересної й користної в усякім разі праці московського професора.

II.

Книжка варшавського професора Філевича теж ставить загальні методичні питання, і тому від праці проф. Самоквасова найліпше буде до неї перейти. Автор теж незадоволений сучасним станом історнографії давньої Русі, не жалує саркастичних висловів на адресу її, поодиноких її заступників, і головню їх „прогресивного“ метода, натомість рекомендує метод регресивний.

Книжка за тим всім дає досить чудне вражіння. На титулі читаємо: „Історія давньої Русі — Територія і людність“, і сподіваємось мати докладне представлення справи про територію давньої Русі й її залюднення. В передмові одначе (с. VIII—IX) заявляє автор, що його праця, яку має він вести до кінця XIV в., буде мати характер монографічний, що „під давньою Русію“ розуміє він ту часть славянської цілости, з якою імя руське звязане було найміцнійше від самого початку історичної епохи, а перед тим заявляє він, що задача його Історії — заповнити прогалину в науці, бо „історії цілої території особливо близької і памятної давнім руським переказам, в письмі закріпленім в початковій „Повісті про руську землю“, досі не заведено до історичного представлення давнього руського життя (с. VIII). Не знати, що властиво мав задачою автор: бо з самої книжки можна бачити, що автор ту Русь *κατ' ἐξοχήν* бачить в землях українсько руських, тим часом як останні слова можуть належати лише до України-Русі угорської, що одна лише, дійсно, не була заведена до загальних курсів історії давньої Русі.

По передмові бачимо вступ просторий (с. 1—68) під титулом: „Задача і метод досліду“. Тут автор говорить про занедбанне карпатської Русі в науці і в звязку з сим про російського ученого Надеждіна, що вказав на особливе значіння прикарпатської Русі в історії руської колонізації і про рекомендований ним регресивний метод до-

слід, починаючи від студій над термінологією хорографічною і диялектологією. Розуміть ся, і важність прикарпатської Русі в загальнім крузі руської науки і користність регресивного методу — се річи, в якими згодить ся кождий, тим більш, що автор констатує вже ряд праць, де звертала ся увага на сю Русь, і значне число учених, що сим методом послуگують ся, тож може не було потреби так дуже над тим розводити ся, так ентузіазмовати ся думками Надеждіна (пам'яті його присвячена й книга), тим більше, що, як сам автор констатує, вони були висловлені і перед ним і по в'їм від нього незалежно, — і взагалі впадати в якийсь тон новатора, що має сокрушити „прогресивний метод“ і повідати світу правду, укриту досі тими недоріками — заступниками прогресивного методу, що виступає тут жертвеним козлом і відповідає за всі виводи і помилки історіографії, авторови неприємні. Сей тон, запозичений автором, здаєть ся, у славистів гіршого сорту, де патос і „обличенія“ не право мислящих взагалі і Німців спеціяльно заступають місце докладної й позитивної аргументації і заповнюють натомість сторінки загальними фразами і патаками, проходить далі через цілу книгу і робить дуже неприємне вражіння на читача, ослаблюючи значіння і справедливих гадок, в ній висловлених.

По с'їм вступі іде розділ: „Територія і людність“ (с. 69—275). Автор дає з початку огляд фізичної географії Карпат і сусідніх країв, далі застановляє ся над повтореннями назв хорографічних на північ від Карпатів, де етнографічна стихія славянська найбільш чисто заховала ся. Явище се незаперечне, констатоване не раз; автор, ще раз сконстатовавши його, робить при тім ряд виводів більш менш гіпотетичних, не уаргументованих відповідно і невідомо — для чого авторови потрібних (с. 111—123). Зо сказаного тут у нього виходило б, що пизини на північ і північний схід від Карпат — то територія на скрізь славянська; але слідом (с. 125 і далі) автор вичисляє на теригорії між Вислою, Березиною і Прип'ятю „ряд імен, яких славизм або може мати певність, або визначаєть ся тим архаїзмом, що кидаєть ся нам у вічі напр. в топографії Вел. Польщі“, і сї імена у нього переходять і на правий бік Прип'яти, в глибину Волини і Київщини. Автор ще перед тим дає до пізнання, що він фільольогічного об'яснення справи на себе не бере, і припускає помилки в картографії, отже лишає читача з с'єю загаданою йому загадкою в цілковитій непевності — яка ж в сих краях етнографічна основа, і деж славянська основа буде на певно чистою, початковою? По методу Надеждіна треба б перевірити назви географічні на ґрунті, устави їх початкові форми, щоб робити якісь виводи. Але автор сього не робить, лише загадавши загадку, твердить потім, що на правім боці Прип'яти „все звучить по славянськи“ (с. 142). Він переходить до Карпатів

(с. 142 і далі), знову застановляєть ся над хорографією, вказуючи на повторення деяких і тотожність з хорографічними назвами північних країв; наводить дещо з сучасної хорографії й топографії, при чім одначе при теперішнім стані матеріялу не має можливости вдавати ся в деталі (с. 185), і через те часом робить лише „натяки“, будучи „не в стані уаргументовати“ їх (с. 194). Автор, дійсно, користуєть ся для сучасної хоро- і топографії мапами й шематизмами, і обмежуєть ся нечисленними вказівками, зіставляючи „славянському фільольогу, ознайомленому з угорською мовою“ (с. 208) помножати їх число; ані перевірити термінологію на ґрунті, ані розслідити докладно її історію він не міг. Екскурси його в документальні відомости мають якийсь уривковий характер, і в результаті просторий (с. 142—213) екскурс про Карпатську Русь розмірно дуже мало посовує наші відомости наперед: автор обмежив ся констатованнем фактів вже відомих, не уаргументованими ріжними натяками і не вяснив докладно ані границь колишнього розпросторення Руси географічно, ані довів його істновання докладно в часи перед-угорські; ми й по його розправі зістаємось при ріжних правдоподібностях, які напр. ще в 70-х рр. ставив Реслер.

По сій автор переходить до означення границь кольонізації руської з осадами сусідніх славянських народів — Білорусинів, Поляків, Словаків; тут він вже признає, що хорографія і топографія, або як автор каже — „язик землі“ не може придатись для означення етнографічних границь, а находячи в диялектології теж дуже слабу опору, звертаєть ся то до історичних вказівок, то до більш менш апріорних виводів; при тім він заразом заперечує істновання менших етнографічних ґруп в границях самої Руси, вказаних Літописею (с. 221—3), то знову признає етнографічні відміни для дуже давніх часів (с. 227); взагалі автор сам, здаєть ся, врозумів, в які вертели неясностей і непевностей вивів цілу справу, і на кінці сього розділу (с. 275) вже скромно висловляє надію, що наука признає важність прикарпатських країв для давніх часів Славянщини і Руси і значінне регресивного методу. Але і те і се — річи прийняті наукою, і автор не багато поміг її в сій справі. Що до резюме, поданого на с. 272, то тут маємо здебільшого загальні вискази, які нічого нового теж не дають, лише точка 3 має більш конкретний характер: „В язiku землі всього сього центра (країв прикарпатських) звязок з Руським морем зазначений цілим рядом назв, одноіменних з назвою сього моря, а давність сих назв потверджуєть ся безперечно документами“. Та, як сказано, ся теза не нова і, на жаль — автор не взяв на себе труду її докладнійше перевести.

До сього додано розділ: „До етнографії давньої Руси“. Тут автор застановляєть ся над слідами славянської людности в степових просто-

рах чорноморських, при чім, давши спокій Надєждінському методу, звертаєть ся до історичних відомостей, якими оперували попередні дослідники сього питання. На жаль, тут що добре, то не нове, а самостійні виводи автора мають стільки довільного і уложені ще в таку претенсійну і недокладну форму, що мабуть мало що справа на його дослідах позискає. Напр. Улучей він не може припустити ніде инде як на „луці“ Дніпра між Дністром і лиманом Дніпровим (с. 298); Тиверців він вимагав, як термін книжний, що не мав реального значіння, а найшовши топографічні назви подібні до Дулібів в Галичині, розтягає їх територію на ціле карпатське підгір'є; для початкових часів уважає версію Ніконовського кодекса важнішою від кодексів Іпатського і Лаврентєвського, приймаючи останні за попсовані редакторами. І се все майже голословно, без докладного уаргументовання. І напустивши одним стрілом такого туману в нашу давню історію, автор не перестає поучати про надзвичайне значінне зазначених ним явищ і ганьбити всіх заступників нещасливого „прогресивного методу“. Над дрібнішими довільностями годі застановляти ся, бо для того треба було б за багато місяця.

Се все тим більш шкодить, що автор не в однім має справедливі погляди і гадки. Ніхто не буде заперечувати важности регресивного методу ані потреби докладніших студій Руси прикарпатської і її важности в загальнім крузі руської науки. Автор признає неможливість норманської теорії і підносить приналежність руського імени Руси українській, кпівській; ще раз застановляєть ся над колишньою руською людністю чорноморською; є і в подробицях не одна думка оригінальна і интересна. Але се все уложено в таку неможливу форму, закутано в такий туман проковань, натяків, неконсеквенцій і довільностей, що хіба може дискредитувати гадки, положені в основу праці.

III.

Новий том „Юридических древностей“ проф. Сергєєвича під загальним титулом: „Дорадники княжі“ містить в собі дві цілком осібіні студії: про княжу думу і про духовенство. Чудним, певно, здасть ся не одному уміщенне духовенства під категорнею княжих дорадників, наче б се було його головне призначенне, але се залежить від того, що в сій главі автор застановляєть ся властиво над вищою єрархією церковною і спеціально — над її участію в княжій управі і впливом на неї. Низше духовенство не було згадано поміж ріжними верствами вільної людности; чи де небудь ще автор прийде до нього, не знати.

Обидві студії мають в значній мірі характер полемічний; автор виступає проти поглядів широко розповсюджених в історіографії, і се

примусило автора окрім розділів, присвячених в'ясненню тих двох інституцій — думи і єрархії, дати ще два розділи для полеміки з протівними поглядами, висловленими в історичній літературі; розумієть ся, ся полеміка значно помагає в'ясненню аргументації автора і улєкшує розумінне його теорії.

Схема автора звісна вже нашим читачам (див. Записки т. X): він розуміє під давнім періодом Руську державу давню (або по російській термінології — період кнївський і володимєрський) і державу Московську й оглядає сї часи разом, без рїзниці; при тїм головна увага його звернена на часи московські, і для нас ся його книжка не багато дає.

В першій студії автор виступає проти погляду, піби княжа дума була інституцією повесчасною, сталою, з більш менш докладно означеним складом і компетенцією; натомість в думі бачить він лише „акт думання, наради князя з людьми, яким він вірить“ (с. 337). Є в сїм погляді багато і справедливого і несправедливого, як на нашу думку.

Передо всім треба розграничити думу давньої Русі і думу московську; автор часом сам признає рїзницю між ними, але не розділяє їх докладно — то вже загальний брак його історичної схеми, сполучення давньої Русі з державою Московською в одно.

Ми будем говорити лише за першу.

Розумієть ся, сю давню думу не можна прирівняти до форми сучасних інституцій урядових, з докладною регламентацією, з певно означеними членами і кругом завідання, як взагалі не можна прикладати до тодішніх початкових форм організації сучасної мірки. Далі, не можна представляти думу якоюсь самостійною інституцією, ставити її поруч князя як щось самодовольне, бачити в нїй такуж основну форму громадсько-політичного устрою, як князь і віче, як се роблять декотрі. Але з другого боку не можна звести її до такого розуміння, яке подає д. Сергієвич.

Княже думанне з боярами є явище регулярне, звичайний атрибут княжої управи; коли Мономах признає інтегральною частиною княжої щоденної діяльності „сїдше думати с дружиною“ (Лавр. с. 238), коли проти князя висловляєть ся, як докір, що він „думи не любяшеть с мужми своїми“ (Іпат. с. 444) або радить ся з якимись заушиниками, а не з „лїпшими мужами“ (Іпат. с. 416), то ясно, що ми маємо тут роботу не з спорадичними, припадковими актами наради, а з явщем санкціонованим звичаєм, практикою, опішією громадською.

Так само не можна згодитись цілковито з другою половиною фрази: що князь радить ся з тими, кому він вірить. Сього ще мало, сїм власно відріжняєть ся дума з „мужми“ від наради з своїми „шлюсьтєвниками“. Шокликанне до думи боярина не є лише актом ласки і довіря

княжого, але й потреби — опиратись на солідарність дружини. Князь мусить брати до нарад впливових бояр, що звичайно займали перші місця в адміністрації і в дружині. Князь потребує дружини, значить в відносинах до неї повинен поводитись в певній мірі не своїми симпатіями, а її поглядами, інакше буде розрив, як то бачимо в оповіданню про Володимера Мстиславича (Іпат. с. 367). Бояре княжі, що перебували в княжій резиденції і не були спинені якоюсь перешкодою, властиво не могли бути поминені при княжій раді, інакше була б неласка спеціальна, близька до зірвання відносин.

Розуміть ся, князь міг робити що хотів без княжої думи, але се вже була аномалія, потоптанне звичаю, аналогічне з всяким противленнєм вимогам звичаю й опішії; вона могла не привести часом до конфлікту — коли становище князя що до дружини було занадто вигідне, коли він був наном ситуації, але лише для сього. Інакше князь міг почути відповідь: „о собѣ еси, княже, замыслилъ, а не ѣдемъ по тобѣ, мы того не вѣдали“.

Відносини князя до дружини що до думання з нею можна прирівняти до відносин князя до віча, *mutatis mutandis*: коли князь сидить дуже міцно на столі і громади не потребує, він може не кликати її до наради, не питатись, але се не значить, щоб участь громади в справах залежала лише від ласки й довіря князя: се було доконечною умовою солідарности князя з громадою. А що солідарність з дружиною для князя була доконечною, то й відсовувати її від участі в своїх плянах він звичайно міг далеко рідше, ніж громаду.

Тільки та ріжниця, що дума без князя не існує (як віче) і вступити самостійним фактором не може.

Взагалі огляд давньої думи у проф. Сергієвича здав ся нам трохи побіжним, зробив вражіння добору цитатів для переведення своєї думки, а не всестороннього дослідю; автор дає забагато ваги мовчанню документів про участь думи (що само ше нічого не доводить), не розрізняє звичаю від незвичайного; та й місця присвячено давній думі дуже мало.

Одностороннім здав ся нам і погляд автора, переведений в розділі про духовенство. Автор виходить з погляду про теократичний характер византийської держави; на Русь, на його думку, духовна власть мала далеко більший авторитет перед неофітами князями, далеко менш була залежна від них, залежучи від патріарха константинопольського, і мала широку можливість мішання в справи громадські (с. 498). Автор слідить при тім власне за громадсько-політичною ролєю духовенства; він вказує на його високий погляд на себе, як на щось висше від влади політичної, на його вимагання, щоб власть сьвітська показувала до неї „послушаніє и благопокореніє“ взагалі, не лише в справах церковних,

і що воно дійсно мішалося в справі праводавства, політики внутрішньої й заграничної, і з того всього виводить, що перед сими претенсіями духовенства становище княжої влади „було дуже непорядне і дуже мало подібне до становища византійського імператора“... „князі — ученики духовенства, і то не лише в духовних справах, але і в багатьох світських. Учителів своїх вони повинні слухатись, инакше загрожує їм кара Божя. В випадку суперечности з ним вони підлягають суду патрарха... Як ми візьмем на увагу переважне значінні релігії в історії тих часів, значінні сих неминучих і своєвольних дорадників стає перед нами в цілій своїй гнетучій силі. Кождий сьвященник був уже дорадником. Дорадники сі приступали до князів то по одному, то кількох разом, на остатку — в формі цілого собору“ (с. 523).

Він слідить далі за практикою відносно духовенства до княжої влади і окрім проявів чутя поважання до духовенства вказує на те, що князі звертають ся по науку до духовенства, а те ще й з власної ініціативи давало їм свої поучення в ріжнородних справах, брало участь само чи на зазив князів в усяких справах політичних; автор застановляє ся над конфліктами тих двох властей і приходить до виводу, що лише за часів Петра I закінчилось конкурванне влади духовної з світською, до тих часів — в давній Русі й Московщині перевага, очевидно з представлення автора, зіставала ся по стороні духовенства.

З сим поглядом трудно згодитись; автор оглядає й узагальнює лише одну категорію фактів, бере *en toutes lettres* деякі фрази більш етикетального характеру, і занадто легко збуває собі явища супротивні (с. 539—541); додамо, що перегляд справи знов утруднює ся тим, що автор „свиває оба поли сего времени“ — давнє руське з московським, розділене значимп відмінами.

Почати з того, що князі і в духовних справах не все зіставались в ролі учеників; адже знаємо, яку діяльну участь брали вони в суперечках про ніст, накидаючи часом і єпископу свій погляд, а часом скидаючи єпископів з противними поглядами, — про се згадує й сам автор (с. 540—1). Коли князі не брали участі в важайіших, догматичних питаннях, то лише для того, судячи по сим фактам, що їх не було, бо бачимо, що само духовенство зверталось до них часом в чисто духовних справах: напр. така справа, як канонізація св. Теодосія не обійшлась без князя: печерський архимандрит звертає ся з сим до Сьвятополка, „и нача Святополк узвѣщати житье Федосеево, и велѣ и вписати в сѣнаникъ, еже створи митрополитъ“ (Іпат. с. 187). І хоч не можна рівняти що до авреолі влади князя до византійського імператора, але можна сказати на певно, що духовенство переносило на своїх князів дуже багато з ідеї імператорської влади і її відносин до церкви.

Але окрім теорії мала вплив і практика. Митрополит хоч іменовався в Константинополі, мусів дуже оглядатись на князя: від князя залежала дотация катедри, князь мав тисячні способи дозволити йому, і навіть — не прийняти або скинути, маємо приклади в історії з Климом Смолятичом: патріархат нічим не поміг скиненому Костянтину, а послаючи Івана, удобрухав Ростислава подарунками. Ще в більшій залежності стояв єпископ, бо й іменування його залежало від князя київського й місцевого; маємо численні випадки вигаляння єпископів князями і навіть суду княжого над ними. Отже не можна признати становища князів що до духовенства непорадним, навпаки — і на Русі, як і в Візантії, не вважаючи на всі теорії про висість духовного стану, сей останній стояв в значній залежності від світської влади.

Так само і з мішанням духовенства в справи княжі: воно головню могло стільки туди мішатись, скільки то йому позволяла княжа власть, инакше міг наступити конфлікт, а тут уже скорше положення духовенства, ніж князя можна назвати непорадним, і ті колізії, певно, не були пожадані для духовенства; пригадаймо прославлену Нестором сьмилівість Теодосія що до Святослава: Теодосій мусів покоритись. Взагалі не треба перецінювати значіння релігійних питань в тодішніх кругах політичних і вражливости князів до голосу духовенства: вражливі князі становили меншість.

З деталів зазначимо, що історію поставлення руських митрополитів автор представляє в старім світлі — змагає до автономії духовної, не вважаючи на зроблені в сій справі вказівки проф. Голубинського.

Критичний відділ книжки містить в собі багато цікавих заміток, але головню для часів московських.

IV.

Польський белетрист д. Гавронський (писав звичайно під псевдонімом Равіти) виступив з ширшою розвідкою про устрій державний і громадський Русі в XI—XII в., що друковала ся в львівськім *Przewodnik'u naukow'im i literack'im* і тепер виїшла осібною книжкою. Автор в примітці (с. 8) дає знати, що забрав ся до студій устрою громадського „na kresach wschodnich“ з огляду на інтерес, який вона може мати для історії польської й спеціально — для попертя гіпотези наїзду в історії Польщі. З того вже самого видно, що автор що до історії Русі мусів виступити завзятим норманістом. На жаль одначе автор не дав собі труду познаємитись з новійшими перипетями норманської прі і черпає свої відомости про неї, здаєть ся лише з праці Рудіковського і Радзімінського, а altera pars заступалась для нього моєю

історією Київщини, що, розумієть ся, мусіла авторови сильно не подобати ся. Але не лише що до норманської гіпотези, але й взагалі — автор виказує дуже слабу знайомість з науковою літературою; се він маскує виправді заявою, що пише на підставі джерел першої руки (власливо — літописей і Руської Правди), але зраджує се на кождім кроці. Досить сказати, що автор про монетну систему черпає відомости з Чацького і мит. Євгенія, уважаючи гривною сребренники київського музея, а про софійські фрески — з Закревського, находячи в них костюми і обстанову руських княжих дворів. Коли до сього придати ще помилки, які показують, що автор не дуже уважно читав і ті джерела, які читав (напр. на с. 24 помилка про Святослава замість Олега, на с. 27 Все-слав замість Всеволода, родовичі зам. рядовичі, виведені для того від рід с. 80 etc.)¹⁾, етимологічні елюкубрації (напр. у срящет від сра-чица — значить: приодягне — с. 84, гумно — від мати, а хлів в звязку з хліб і gleba), то се одно вже звільнить від потреби докладніше за-становляти ся над гадками і выводами автора.

Розвідка поділена на чотири частини; в першій автор оглядає елементи державного устрою, при чім одначе устрій вічевий увійшов у другу частину, до огляду устрою громадського, де говорить ся про власність земельну і верстви людности; в третій частині говорить автор про господарство, а на закінченню — на кількох сторонах (с. 112—122) — про побут; уваги про господарство випали ще розмірно інтересніше, автора, очевидно, вони більш цікавили, і він бодай задав собі труду хоч трохи познаємитись з організацією великоросійської сільської громади і її господарством, а до того притягнув деякі уваги, безпосередно зібрані, про господарство українське, але й тут методичні скоки і слаба знайомість з літературою дають себе відчувати. Взагалі робота робить вра-жінне недбало і претенсозно зробленої дістанської роботи, справжнього „наїзду“ на руську історнографію, що не приносить особливої чести ані імені автора, ані польській історнографії, що якое дуже тяжко здобу-ваєть ся на соліднійшу знайомість з історією Руси.

V.

Наш огляд закінчуємо двома монографіями краєвими, що з'явились на сторонах київських „Университетских Извѣстий“ одна по одній і присвячені історії кривницьких князівств до к. XIV в. Вони заловнюють певну прогалину в нашій історичній літературі, бо недавня праця д. Довнара-

¹⁾ Зауважу ще, що він подекуди хибно розуміє наше слово: громадський в значінню gminny, замість społeczny.

Запольського (Історія земель Кривицької и Дреговицької до к. XII в., 1891), присвячена між иньшим і Смоленській та Полоцькій землям, обіймає значно менший період, при тім не впріжняє їх з групи політичних тїл, що утворилась на етнографічнім кривицько-дреговицьким ґрунті, а иньші видання, давні й нові, присвячені спеціально Полоччині й Смоленщині, не відповідають сучасним науковим вимогам. Для нашої науки обидві монографії цікаві, розумієть ся, лише посередно, в такій мірі, в якій ті дві землі давньої держави Руської ілюструють історію її взагалі і дають аналогії для иньших земель, українсько-руських спеціально.

Автор першої монографії д. Петро Голубовський, теперішній професор київського університету (наступник на кафедрі проф. В. Антоновича) положив значні заслуги коло студійовання поодиноких земель давньої держави Руської, присвятивши їм всі більші свої праці. Історії Сіверської землі присвятив він свою першу студенську працю (Історія Сѣверской земли до пол. XIV в., К., 1881), магістерська дисертація його присвячена історії кочовничих орд, що займали українські степи (Шеченъги, Торки, Половцы до нашествія Татар, історія южнорусскихъ степей, К., 1884); нарешті для дисертації докторської вибрав він історію Смоленської землі, присвятивши їй вгорі названу книжку (друковалась в Київських Университетских Извѣстіях в р. 1894—5).

Серед істориків, що обробляли історії поодиноких земель давньої Русі устала ся певна схема для того рода монографій — огляд географічний, історичний, внутрішній устрій; д. Голубовський в своїм часі виступив (в рецензії на мою книжку про Київщину — К. Старина 1892, IX) проти такої схеми, і свою книжку уложив инакше: за просторим оглядом фізичних обставин, колонізації й політичних границь землі (с. 1—86) подає він огляд промислу і торгівлі (с. 87—170), далі настуває каталог смоленських князів (с. 171—206), огляд громадсько-політичного життя землі (с. 207—258) і на останку — політична історія (с. 259—334).

Вже з сього виказу видно, що автор переважно зайняв ся т. зв. внутрішньою історією, віддавши зверхній, політичній лише третину книжки; розумієть ся, така перевага першої над другою цілком раціональна і відповідає зовсім сучасним вимогам науковим, лише при тім не повинна тратити що до глибини і докладности аналізу історія зверхня, бо й при сучаснім напрямі науки, що порвала з традиціями описування подій, героїв і династій, ся остання має свою важність за для першорядного впливу свого на історію культурну і громадсько-політичну. Про огляд зверхньої історії будемо говорити нвше, а тепер що до загального укладу праці зауважу, що як природним з'являєть ся получение до купи огляду фізично-географічного з оглядом промислу, торгівлі й побуту, так

неприродне відірвання від цього огляду освіти й письменства й прилучення до огляду громадсько-політичного устрою; причиною такого пляну у д. Г. був, мабуть, зв'язок цієї просвітної справи з духовенством, але тут власно показується, що стара схема, хоч проти неї виступав автор, мала також свої внутрішні причини. Той уклад верств громадських тісно сполучений з побутом економічним, так що й тут знову — задля прилучення їх до огляду громадсько-політичного устрою, бачимо певне механічне розділення. Може відповідніше було б умістити по огляді промислу і взагалі економічного побуту огляд громадського складу, далі — організацію управи (принаймні в період до-історичний), і потім — зверхню політичну історію. В усякім разі каталог князів вставлено не на місці, і поставити його треба було б по огляді зверхньої історії, як його доповнення.

Що до свого істориографічного методу автор вже в передмові до попередньої своєї дисертації (про людиність степову) заявив, що виключає всякі вказівки на погляди, які існують в історичній літературі на ту чи иншу справу і взагалі на становище в ній поодиноких питань, уважаючи це цілком безпотрібним балаястом: „раз ми будемо на основі перших джерел, тим самим виступаємо проти тих поглядів, з якими не згоджуємося. Ми не пишемо історії студійовання питання, а студіюємо саме питання“. Того самого погляду й методу тримається автор і в новій своїй розправі. Однак мені він здається не конче оправданим. Праці автора сей метод не полекшує: всякий дослідник попри джерелах повинний ознайомитись докладно з літературою свого питання, се річ загально прийнята, бо навіть перестаріла книжка часом може його чомусь навчити, і хибна в основі теорія може мати здорові гадки в подробицях, і навпаки. Що до читача, то погляди неможливі, відкинуті наукою, дійсно, нема чого йому переказувати, се справді належить до історії студійовання питання, але є маса випадків, де можна на певну справу ріжним способом задивлятися, і де сам автор, коли він хоч трохи здатний до об'єктивности в поглядах, сам відчуває, що його спосіб рішення того чи иншого питання не єдино можливий, і що инші погляди також мають певне право на існування; в таких разі читачу дуже цікаво й корисно знати не тільки, як задивляється сам автор на справу, але й те, яке місце займають його погляди в становищі цього питання в науці; се помагає йому самостійніше, свідоміше приймати висновки автора, не йдучи за ним на сліпо, а з тим і сама праця стає для нього користнішою. З того погляду розвідки, написані методом проф. Голубовського, властиво надають ся скорше для ближших спеціалістів, не для ширшої громади, бо для неї совістно зроблений звіт результатів сучасних дослідів користніший ніж суб'єктивна, хоч би й дотенна оригінальна праця. Певна страта

авторської праці на такі літературні вказівки (не так і велика, бо такі вказівки можуть обмежатись лише важившим і бути короткими) вирівнює ся її користю, а що сей метод не виключає і не вяже самостійних поглядів автора, нема чого й казати.

Як трудно консеквентно перевести той метод і задержатись при ввиодах на основі самих джерел, показує і сам автор, від часу до часу роблячи уваги (дуже невеликі вправді) що до поглядів ниньших учених (напр. на с. 17 ув. 3, 46 ув. 2, 49 і т. и.).

По сих загальних увагах перейдемо до поодиноких глав. В 1-ій главі автор починає з гідрографії, застоповляючись на ній докладно з огляду на значінне, яке вона мала при кольонізації; автор слідить тут річні дороги, як звичайно се робить ся; признаючи важність їх, думаємо лише, що того рода означення річних доріг, зроблені при століку на малі, мають досить проблематичне значінне без провірки їх в дійсности. Сей огляд гідрографії приводить автора до виводу, що вона улекшала рух і мішанне людности, і сей же вивід, на його думку, потвержує материял археологічний; зауважимо, що деякі виводи автора западто категоричні при сучаснім дуже ще початковім стані місцевої археології (напр. на с. 20 — про материял славянських могил), ипші знов оперто на материялі ще дуже не багатім (напр. про етнографічну границю Кривичів — див. с. 17, 43, пор. с. 51); взагалі виводи, які автор робить тут на основі материялу археологічного і лінгвістичного не завсїгди добре оперті на фактах і не відповідають часом сьому фактичному материялу. Так напр. на с. 31 читаємо припущенне, що колись угро-финська людність йшла далеко на південь, стикаючись з скитско-іранською, бо сим поясняють ся сліди іранського впливу на финську мову; далі (с. 33) автор досить обережно говорить про істнованне в полудневій частині сучасної Росії назв „созвучних“ з північними, про деякі топографічні назви, що можна об'яснити з мови финської, а низше (на с. 34) вже читаємо, що з огляду на се не можна припустити, аби на території Смоленщини не було Финів колись (категоричний вивід з припущень?), а ще низше вже довідуємось, що „Финській нарід“ протягав, як ми бачили, свої осадн до Карпатської правітчини Славян (с. 50).

Дуже проблематичний характер має дальша аргументация автора: з звістних Merens, Mordens, Tiudas Іорланда виводить ся догадка, що сї народи жили тоді більш на полудень (об'яснити можна се цілком инакше — див. мої Впїмки с. 11); з істновання на кривичській території людности з білоруською і великоруською мовою, виводить ся, що та двоїстість залежала від вплива литовської мови, і на території сучасної

білоруської мови в доісторичні часи розпросторений був нарід литовський (с. 43); з однаковим правом хто не будь міг би припустити дві початкові етнографічні основи у сучасних поліських і центральних діалектів українсько-руської мови.

Цілковитим проблематичний характер має і теорія славянської колонізації, що настає по тому у автора: виходячи з думки (дуже непевної, хоч у автора вона не підлягає сумніву — с. 42) про правітчину славянську коло Карпатів і опираючись на гіпотези археологічні і лінгвістичні (с. 41, 43), пізніші перекази (с. 52) і баламутні звістки Якимівської літописи (с. 46)¹⁾, він виводить схему славянської й спеціально кривицької колонізації, і ця схема представляєть ся вже чимсь певним (с. 50, 86).

Я застановив ся над сею частиною, бо необережне орудованне матеріалом і робленне не досить уаргументованих виводів в ній вирізняєть ся від загального характеру праці, солідного й основного²⁾.

Друга половина глави присвячена осадам і границям Смоленської землі. Головним і доречнішим джерелом з'являєть ся тут грамота Ростислава, і відшукованнем згаданих в ній осад головню займаєть ся тут автор, догадуючись, що вони в грамоті виступають групами, звязані або географічним своїм положенням або звязком торговельним (с. 62, 68); сей останній звязок одначе мусить довільно досить уставлять ся, і тому не має великої певности. Другий закид можна зробити, що автор часом слабо трохи опирає означінне тієї чи иньшої осади: зближає назви цілком иньших пнів (напр. с. 59 Лодейниці і Лодижичі), бере випадкові ознаки (с. 80, церква в Крупці). Додамо ще, що належність місцевости до двох сусідних держав не завсіди означала „страшенну плутанину граничних відносин (с. 85), а могла бути цілком натуральним становищем для граничних, нейтральних осад (пор. В.-Буданова і Леонтовича — Очерки Истории литовско-русского права с. 177 — про такі волости на границях в. кн. Литовського).

В главі другій автор оглядає попередю промисли, стан культурний людности, торговельні зносини і дає просторий екскурс про редакції

¹⁾ Не дуже більше варта і звістка Архангелогородського літописця, дуже пізнього.

²⁾ Дрібні уваги: автор означає сторони ріки навпаки (с. 14, 28): замість правого боку виходять лівий; на с. 47 (і 105) автор говорить про згадку Полоцька в умові Олега з Греками, тим часом як се місто стоїть не в текстї умови, а в оповіданню літописця, що міг його взяти і з умови Ігоря; на с. 49 до авторів, що виводять імя Кривичів від криве, треба додати Тебенькова; Еймунова сага заховалась в пізнішій редакції, тож і не може служити важним доводом на с. 48; ледви чи про верхній Дніпро (на території Радимичів) можна сказати, що він не мав важного торговельного значіння (с. 52).

умови торговельної Смоленська з Німцями, де уставляє хронологію, історичні обставини й обоюсторонні відносини їх (с. 110—132), і потім — головню на основі її — опише торгівлю Смоленська з Німцями; в кінці глави додано *en regard* текст умови з двох редакцій (с. 156—170). Автор — цілком справедливо — для цього представлення ужив звістки спеціяльно смоленські, не користаючись загальними відомостями про давню Русь (с. 137); але при тім користав — за браком давніших — зі звісток пізніших, XVII—XVIII в. (с. 89—90, пор. с. 95, 98): думаємо, що з тих самих причин, з яких автор обмеживсь звістками місцевими, треба було обмежитись і що до часу. І тут подекуди автор говорить категорично про те, що властиво є лиш догадкою (с. 91 — старини), подекуди з одиничних вказівок роблять ся ратом дуже загальні виводи (с. 102). Зв'язок, що автор уставляє між скарбами монетними і напрямом доріг торговельних, трохи натягнений (не зауважено випадковости ані самих скарбів, ані їх находок) — с. 101, 104. Цілий екскурс про редакції умови належало б виділити і дати в кінці книжки, як додаток.

За усіми тими хибами, що головню можна звести до невідповідности між представленням і фактами, на яких воно оперте, — сі дві глави, становлячи майже половину книжки, представляють заразом найбільш цікаву, найліпш оброблену частину розправи; автор використав дуже різномірний матеріал, перейшов велику літературу і многосторонню оглянув справу, як рідко в якій иньшій монографії про давні руські землі.

Гл. III містить в собі катальог смоленських князів; він призначений для всякого рода справок: князі йдуть в порядку азбучнім, при кождім зведені літописні відомости про нього; до сього додано генеалогічний реєстр і таблицю. Що сей катальог треба б було умістити де инде, я вже казав; зауважу ще, що автор ліпше б зробив, як би все, що може мати цікавість для загальної історії землі виніс би звідси в свій огляд зверхньої історії, бо тут часом при княжих біографіях застановляють ся і над справами загальнішого характеру (див. напр. екскурс на с. 197), тим часом сей катальог ледви чи хто буде перерхитувати по ряду.

В гл. IV автор насамперед збирає сліди (як звичайно — дуже бідні) політичної діяльности громади, функцій віча, характеризує жите громадське (с. 217), переходить до князівської власти, адміністративної організації, по тому наступає громадський склад — верства боярська, духовенство (для селянства в Смоленщині майже нема ніяких звісток); про дружину автор говорить при князівській власти і адміністрації, про освіту — при духовенстві; оглядом літературних утворів Смоленщини і лінгвістичних відомостей Смольнян кінчить ся глава; в кінці доданий текст грамоти Ростислава.

Що до організації влади автор стоїть на становищі діархії: „до останніх днів самостійного існування Смоленська віче є головою землі зарівно з князем і як мусіло уступатись, то лиш по енергічним протилежно, під натиском сторонньої сили“ (с. 222); автор одначе не пробує вяснити, яким компромисом мирили ся суверенні права віча з компетенціями князя, і з його слів можна виводити, ніби певні компетенції були причиною боротьби віча з князем; се наближало б смоленський устрій до новгородського, тим часом як в українсько-руських землях віче претендує не на компетенції, а на право контролювати діяльність князя і його агентів; треба було б по можности вяснити сю точку.

Що до характеристики громадського життя, то автор користує з слів життя Аврама Смоленського (с. 217—8), що дуже тхнуть риторикою і тому ледви чи можуть уважатись за історичний документ.

Що до боярства то на с. 223 автор відріжняє його („місцеве смоленське боярство“) від дружини, кажучи, що з поміж нього князь іменував тисяцького; доводів на таке іменування тисяцького з поміж бояр не-дружинних автор не наводить, та їх і нема; а низше (с. 229) автор зауважає, що дуже рано в Смоленщині дружина злила ся з місцевим боярством; коли так, то повстає питанне, чи можна говорити за боярство не дружинне, як особливу верству громадську? (в дійности цілковите злученне боярства дружинного з земською аристократією припустити трудно — див. Очеркь ист. Київ. в. с. 351).

В своїм огляді просвіти автор для ілюстрації смоленської осьвіти притягнув деякі джерела не зовсім справедливо: осьвіта Клима Смолятича зовсім не може свідчити про се (с. 242), бо Клим хоч би й був Смольнянином з роду (автор не застановив ся над тим, чи дійсно Смолятич — Смольнянин), осьвіту свою міг завдячувати зовсім иншим культурним центрам; в своїм листі до смоленського священника Хоми він зовсім не свідчить про знате Хоми або його учителя Григорія в грецькій мові, або що для них не чужими були твори письменників грецьких (с. 243), навпаки протиставляє їх ученим книжникам київським, кажучи метафорично, що сі Смольняне віють лише елементи, азбуку. Оповіданне Татіщева про просвітну діяльність Романа Мстиславича (с. 222—3, 254) після уваг Голубінського треба приймати що найменше *cum grano salis*, а євангеліє не звісно де писане і лише переховане в Орні (с. 245), розумієть ся, не може бути доводом про списуванне рукописей в Смоленщині.

Остання глава містить в собі коротенький огляд верхньої історії землі. Подекуди автор одначе трохи поверховно трактує справу, не заглиблюючись в причини та звязок подій; можна б дарувати часом деякі подробиці, подані з джерел автором, аби натомість була вяснена ся

прагматична сторона подій. З подробиць, не схиляючись на менш взнім, зауважу, що ледви чи можна згодитись з автором, ніби в землі смоленській не було уділів в значінню політичних одиниць, як по інших землях, що князь смоленський все зіставав ся цілковитим хазяїном для усієї землі, а уділи його свояків були іню волостями, в яких ишли доходи на їх удержанне (с. 277). Автор кидає сю увагу лише по дорозі, не заглиблюючись в справу, тим часом вона дуже важна, і думка автора дуже була б цікава, як би можна її довести (в науковій літературі є такий погляд що до уділів княгинь). Автор опирає її лише на тім, що до середини XIII в. в Смоленщині ми не знаходимо боротьби за уділи; але се зовсім не доводить того: боротьби не могло бути за для нечисленности родини, родинного почуття, яким визначають ся часом певні родини, далі — задля уставленого порядку в переході кожного члена родини з меньшого уділа на більший і т. и., але при всім тим кождий князь міг бути володарем цілковитим в своїм уділі.

На сїм кінчаю уваги; я застановив ся досить широко над книгою і перейшов її подекуди детально не для того, аби зменьшити її вагу наукову, а власне — з поважання до наукових заслуг автора в давній руській історії і в надії, що мої замітки можуть шан. автори де в чім придатись. За всім вказаним книга його представляє одну з ліпших історій поодиноких земель давньої Русі і становить цінну вкладку в історичну літературу.

VI.

Коротші далеко будуть мої уваги на історію Полоччини д. Данилевича. Се студентська робота, написана на предложену факультетом тему і представляє першу більшу наукову працю автора; відбило ся се і на техніці роботи, з її подекуди слабо обробленим стилем і важким, непрозорим способом викладу, де не завсїди автор уміє відріжнити важнїйше від другорядного, від деталей, відповідно розложити оповідання, щоб виразно виступали факти більш характерні, що служать вказівниками еволюції історичної і т. и.; за всім тим праця автора, як на початкову, випала дуже добре, а і без огляду на се становить користну і пожадану роботу, бо для Полоцької землі за часів політичної відрубности її не було досі спеціяльної монографії.

Автор прийняв звичайну схему монографії про краї давньої Русі і в трох розділах, присвячених огляду географічному (перша глава, с. 1—38), зверхній політичній історії (глави I—V, с. 39—176) і внутрішньому устрою й побуту (глава VI с. 177—247), старав ся дати

можливо повну збірку відомостей про Полоцьку землю, перевірених критично, головню літописних і документальних, оминаючи надто гіпотетичний елемент. Мету сю в значній мірі досягнув автор. Він дійсно досить обережно і критично вибрав відомости з широкого круга джерел і осьвітив їх здебільшого відповідно. Можна зазначити подекуди критичні помилки, але вони не численні. Частійше дає себе почувати в кінці недостача ширшого осьвітлення фактів; подекуди се, мабуть, виникло з похвальної охоти автора — вистерегатись „гіпотез, що не були б збудовані на основі певних фактів“, але, як то кажуть Німці, не годило ся з купілею викидати й дитину й бути занадто боязьким, коли є можливість для поставлення оправданої гіпотези, підказаної самими фактами.

В першій главі автор уставляє границі Полоцької землі й оглядає осади. Якось не з'умів автор здати собі справу з етнографічного підкладу землі: говорить він про „етнографічні границі Полочан“, не вяснивши етнографічного типу їх — кілька уваг про се кинув він в нотках, вертаєть ся до сієї справи не раз потім (екскурсе про ознаки полоцького диялекту знаходимо на невідповіднім місці — в кінці книги), але етнографічний підклад зістаєть ся не вясненим докладно; автор занадто легко собі збув погляд про дреговицьку основу Миньщини (в нотці на с. 3), а на основі її пробувало об'яснити політику минських князів, їх відокремленне від полоцьких і боротьбу з київськими — об'ясненне дуже важне, над ним в усякім разі треба було докладнійше застановитись. Границі землі означав автор ближше на основі хорографічних назв (метод Барсова), — джерела не дуже певного, а при с'ім означенню границь не скрізь вказує джерела, на яких його операє. Історію кольонізаціі землі скорше б сподівались ми бачити тут, ніж в дальшім розділі.

Історичний огляд розпочинає автор короткими — занадто вже — відомостями археологічними і висловивши гадку про финську кольонізацію в перед-славянські часи, переходить до кольонізаціі славянської; питання сї трактовані одначе занадто коротко і побіжно, дає себе відчувати користанне фактами з других рук — правда, що трудно й жадати від автора більшого в тих важких питаннях, що стояли лише в частковім звязку з його темою. За те почавши від історичних часів автор опанував свій предмет і показує докладне обзнайомленне з джерелами й літературою — головню російською; джерела і літературу цитує він детально, вправді — не запускаючись в полеміку. Зауважимо по дорозі, що автор стоїть на становищу антинорманським, і на його погляд „Олег був таким же полянським князем, як Аскольд і Дир, і початок оповідання про завойованне Київа Олегом можна об'яснити тим, що Аскольд

(або Дир) княжив в Києві, а Олег в якійсь иньшій місті“ (с. 57). Гадка в усякім разі оригінальна.

Історію Полоччини поділив автор на чотири періоди: до утворення з Полоччини осібногo князівства по смерті Володимира, до повороту полоцьких князів з византійського заслання, до князювання литовських князів, і до кінця політичної відрубности полоцької землі, себ то до уступлення Скиргайла й Свидригайла з Полоцька й Витебська: поділ взагалі добрий, але випадало б його трохи ліпше умотивувати, вказати ліпше значінне сих граничних точок.

Можна пожалувати, що автор не застановив ся ближше над причинами, чому полоцька земля зайняла якесь виїмково-відрубне становище серед иньших земель: автор лише констатує, що в літописи нема про те вказівок (с. 61), але на тім, розумієть ся, не кінець. Характеристика Всеслава вийшла занадто панегірично і слабо оперта (с. 63). Політика його, боротьба з Ярославовичами і взагалі ціла ся цікава фігура історична зісталась нев'ясненою. Рівнож не об'ясненою вийшла діяльність другої інтересної фігури — Гліба Всеславича, і взагалі ціла боротьба полоцької династії з київськими князями. Знову закінчення цієї — III глави може бути взірцем нещасливої стилізації, яку подибуємо часом у автора.

В історії німецького завойовання й панування литовських князів в Полоцькій землі автору можна закинути необзнайомленне з працями німецькими до історії Лівляндії й польськими — до історії в. кн. Литовського (напр. монографію Лятковського про Мендовга, Смольки про відносини Кейстута і Ягайла).

Не вдаючись в подробиці оповідання автора, перейду до огляду внутрішнього устрою. Взагалі він представлений досить правильно. Автор стоїть на принципі діархії і надає вічу головну ролю в управі. Можна пожалувати, що автор не застановив ся над впливом, який міг мати політичний розклад землі за Всеславичів на відносини віча полоцького до пригородів, а також над переїнами, що вийшли в становищу віча при переході полоцького стола до князів литовських: очевидно, відносини сих литовських князів, з їх девізою: старини не рушати, могли чи навіть мусіли бути иньшими в порівнянню з князями Володимерової династії, що виховалась в свідомости свого прирожденного, монопольного права князювати в своїх „отчинах“ і мала ще в свівжій пам'яті пригніченне вічевої діяльності елементом князівсько-дружинним в період формовання Руської держави. Не досить ясно представив автор також ролю віча в звичайній управі землі. Здаєть ся, що автор не приває ніякого спеціяльного круга компетенцій, а лише право контролі і полагодження всякого рода справ в обставинах надзвичайних, але се треба було б ви-

разнійше представити; вічеве право суда, признане автором на с. 192, підлягає значному сумніву: коли князь боявся з'явитись в Полоцьку по пещасливій битві, то, мабуть — сподівався вигнання, ще з грабованнем свого двору і дружини, а не суду: віче не судить князя, а зриває з ним, коли тратить довіре до нього, і для того не потрібує судової розправи; рівнож згадки в торговельних умовах про суд „Полочан“ означають лише суд полоцький взагалі, в противність німецькому, а не вічевий спеціально.

До росправи додав автор реєстри і таблиці князів і малу історичну; на остатній треба б пояснень до означень граничних і більше назв річок.

Закінчу свою замітку жаданнем, що б ся праця автора не була останньою в сфері давньої руської історії.

VII.

По виданню розправ д. Голубовського і Данилевича цикл монографій по історії поодиноких земель наближаєть ся до кінця. З земель сих тепер лише Турово-пинська і Переяславська не мають спеціальних монографій: історія першої до к. XII в. увійшла, яко частина, в монографію М. Довнара-Запольського про землі Кривичів і Дреговичів, Переяславська, як частина етнографічної сіверянської території — в історію Сіверської землі; одначе спеціальні монографії були б доконче пожадані.

Але деякі з оброблених давнійше земель вимагають ві зростом суми відомостей і з розвоєм вимагань наукових нового оброблення. Передовсім се треба сказати про історію Новгороду і Пекова: славна праця Костомарова, що мала так важне значінне в розвою історіографії давньої Русі взагалі, ані що до материялу, який автор мав, ані що до методу студії вже не відповідає потребам сучасної науки, а пізнійші монографічні роботи (між ними головне місце займають розвідки Нікітського, оригінальні, але часом апіорні) не можуть заступити цілостної історії. Так само дуже потрібне нове оброблення історії Галицької Русі в часи до польського завойовання по давніх поважних на свій час працях Зубрицького і Шараневича.

Нарешті — все ще зістаєть ся не заповненою прогалиною історія Русі, що дісталась поза границями Руської держави і тим особливо цікавої — Русі угорської. Вище обговорена праця Філевича, як ми бачили, хоч ближше її присвячена, не зробила властивого

поступу в сій так мало обробленій справі. Сї дві задачі останні — оброблення історії Русь Галицької (з теперішньою Буковинською) і Угорської передовсім тяжать на Українцях галицьких; заінтересованне Русию Угорською, що виявилось в Галичині останніми часами, дає надію, що раз уже ся справа вийде за межу загальних пригадувань і дезідерат і прийде до детального студійовання — на ґрунті.

М. Грушевський.

